

Форма № Н-6.01(1)

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Інститут фізичного виховання і спорту

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **Формування моральної свідомості старших підлітків у процесі фізичного виховання**

Студента освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст»

Галузі знань 0102 Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини

Напряму підготовки 6.01020101 Фізичне виховання

Шамрайчука Валентина ВіталійовичаНауковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент **Каплінський В. В.**

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Члени комісії _____ (підпис) _____ (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) _____ (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) _____ (ініціали, прізвище)

Вінниця – 2016 рік

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

1.1. Моральне виховання учнів підліткового віку як педагогічна проблема

1.2. Структура, критерії та рівні сформованості моральної свідомості учнів підліткового віку

1.3. Педагогічні умови розвитку моральної свідомості старших підлітків
Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

2.1. Організація і проведення експериментального дослідження

2.2. Аналіз результатів педагогічного експерименту

Висновки до другого розділу

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання морального виховання особистості завжди привертало увагу педагогів і психологів. У наш час, коли відбуваються докорінні зміни суспільного життя, переосмислюються соціокультурні цінності, вони набувають особливої актуальності. Зміна ідеологічних орієнтацій суспільства часто супроводжується наростанням у молодіжному середовищі соціальної апатії, нігілістичного ставлення до моральних цінностей. Все це вимагає пошуку нових педагогічних підходів до морального виховання учнівської молоді.

Нинішній стан українського суспільства характеризується широким масштабом прогресивних перетворень, змінами в суспільній свідомості та світогляді особистості та разом з тим, тенденцією девальвації багатьох загальнолюдських цінностей. Сучасна людина все більше орієнтується на матеріальний успіх, зовнішні досягнення, прагматичні цілі та цінності, та, як наслідок, втрачає духовні основи свого буття. Коли ж у повсякденному житті людина стикається з стереотипами асоціальної поведінки, саме моральні цінності повинні визначати вектор гуманістичної спрямованості її суспільної. Одним з напрямів на цьому шляху є цілеспрямоване, послідовне моральне виховання підростаючого покоління громадян, що у майбутньому зможуть забезпечити розвиток суспільства на демократичних засадах, яким притаманні людяність, толерантність, повага до закону і норм моралі. У зв'язку з цим гостро постає потреба у створенні педагогічних умов для формування моральної свідомості підлітків.

Вагомий внесок у дослідження проблем морального виховання особистості зробили такі вітчизняні педагоги та психологи, як І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, О. Киричук, Г. Костюк, М. Красовицький, Ю. Приходько, В. Сухомлинський, К. Чорна та ін. Питанням формування моральної свідомості особистості значну увагу приділяли

А. Бойко, О. Богданова, В. Гурін, І. Зязюн, І. Кон, І. Мар'єнко, Т. Цвєлих,

Н. Щуркова та ін.

Педагогічною теорією і практикою накопичено значний досвід формування моральних якостей школярів. Вирішенню означених питань присвячено наукові дослідження І. Беха, В. Білоусової, М. Боришевського, Є. Ільїна, Д. Колесова, Т. Люріної, В. Оржиховської, К. Чорної та ін. Питання формування моральних якостей у старшокласників розглядалися в працях В. Васенка, А. Нісімчука, О. Падалки, Н. Побірченко, І. Прокопенка, О. Шпака та ін.

Відомо, що одним із найважливіших у становленні людини є період шкільного життя, коли закладаються основи особистості людини, формуються і закріплюються практично всі властивості та якості її характеру, ставлення до суспільства і самої себе. На це й спрямовані всі шкільні предмети, зокрема фізична культура. Проте, незважаючи на значні можливості, процес фізичного виховання у школі акцентований переважно на розвиток рухових якостей учнів, завдання ж морального виховання часто ігноруються. Від учителя насамперед вимагають високої фізичної підготовленості підопічних, виконання ними встановлених нормативів. До того ж ідеологія фізичного виховання школярів здебільшого перенесена зі спортивної практики з її спрямованістю на вольові аспекти, дух боротьби, суперництва. Все це, звісно, важливо, але неможливо виховати всебічно розвинену особистість поза загальнолюдськими моральними цінностями.

Досить поширеним є уявлення, що формування моральних основ поведінки особистості найбільш інтенсивно відбувається в молодшому шкільному віці. Однак психологічні дослідження свідчать, що досягнення високого рівня морального розвитку передбачає розуміння глибинної сутності етичних норм, понять і цінностей, що вимагає від особистості умінь абстрактно-логічного мислення (Л. Кольберг). З огляду на це, підлітковий вік потребує особливої уваги педагогів, оскільки саме в ньому відбуваються суттєві трансформації соціальної ситуації розвитку та формуються важливі когнітивні передумови становлення моральної свідомості особистості:

абстрактно-поняттєве, критичне мислення, рефлексія, прогностичні здібності, теоретичні інтереси, самосвідомість. Для багатьох підлітків характерна внутрішня суперечливість моральної свідомості, в якій ригоризм і категоричність оцінок парадоксальним чином поєднуються з демонстративним скепсисом і сумнівами в обґрунтованості загально визнаних етичних норм. Підлітки, в яких не сформувалася стійка система цінностей, легко скочуються до морального релятивізму: якщо все відносно, значить все дозволено.

Необхідність підвищення рівня моральної зрілості сучасної молоді зумовлює актуальність дослідження педагогічних умов формування моральної свідомості старших підлітків у процесі фізичного виховання. Соціально-педагогічна значущість проблеми морального виховання учнів підліткового віку зумовили вибір *теми дослідження*: Формування моральної свідомості старших підлітків у процесі фізичного виховання

Об'єкт дослідження: моральне виховання учнів основної школи.

Предмет дослідження: педагогічні умови розвитку моральної свідомості учнів старшого підліткового віку у процесі фізичного виховання.

Мета: обґрунтувати і експериментально перевірити педагогічні умови розвитку моральної свідомості учнів старшого підліткового віку.

Гіпотеза дослідження - успішний розвиток моральної свідомості учнів старшого підліткового віку можливий за таких психолого-педагогічних умов:

- залучення підлітків до обговорення морально-етичних дилем, які безпосередньо стосуються їх життєвого досвіду;
- використання групових форм взаємодії, що забезпечують систематичну демонстрацію підліткам моральних суджень, які перевищують актуальний рівень розвитку їх моральної свідомості;
- застосування корекційних прийомів, які загострюють пізнавальний конфлікт між незрілими моральними переконаннями підлітків і спонукають їх до осмислення ситуацій

соціальної взаємодії з позиції іншої людини;

- дотримання вчителем фізичної культури діалогічного стилю взаємодії з підлітками у процесі обговорення моральних дилем.

Досягнення поставленої мети потребувало розв'язання таких *завдань*:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з'ясувати сутність моральної свідомості особистості.
2. Визначити структуру, критерії та рівні сформованості моральної свідомості підлітків.
3. Визначити та проаналізувати актуальний рівень і особливості розвитку моральної свідомості учнів старшого підліткового віку.
4. Обґрунтувати і емпірично перевірити педагогічні умови розвитку моральної свідомості старших підлітків.

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань і перевірки гіпотези використовувався комплекс наступних методів дослідження: *теоретичні*: вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури з метою вивчення стану розробленості та теоретичного обґрунтування проблеми дослідження; аналіз, синтез, класифікація, систематизація, узагальнення для вивчення понятійного апарату дослідження, формулювання його концептуальних положень і висновків; *емпіричні*: педагогічний експеримент з метою перевірки висунутої гіпотези; *діагностичні*: анкетування, інтерв'ювання, бесіди, тестування, вивчення письмових робіт, *обсерваційні*: спостереження, самоспостереження, самооцінювання для виявлення стану моральної вихованості учнів підліткового віку; *методи математичної статистики* для статистичної обробки результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Шляхівської ЗОШ Бершадського району Вінницької області. У дослідженні взяли участь 54 учні 9 класів.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на студентській науково-практичній конференції у Вінницькому державному педагогічному

університеті ім. Михайла Коцюбинського у квітні 2016 року. Результати дослідження висвітлено у збірнику студентських наукових праць «Науковий пошук», 2016р.

Структура дипломної роботи: вступ, два розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних літературних джерел.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Фундаментальні трансформації в економічному, політичному та соціальному житті суспільства різко загострили проблему формування моральної свідомості молоді. Зміна культурно-ідеологічних орієнтацій суспільства, нестабільність соціально-політичної ситуації супроводжується наростанням у молодіжному середовищі нігілістичного ставлення до моральних цінностей. У зв'язку з цим виникає потреба в пошукові нових підходів до морального виховання учнівської молоді. Особливо актуальною є проблема формування моральної свідомості учнів підліткового віку, який характеризується загостренням суперечностей особистісного розвитку.

1. На основі результатів аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що моральна свідомість являє собою систему взаємопов'язаних моральних понять, цінностей і способів мислення, які визначають загальний спосіб розв'язання особистістю моральних проблем, а також здатність до моральної саморегуляції й вибору адекватних способів поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії. У моральній свідомості особистості відображається розуміння моральних норм, принципів і цінностей, а також осмислюється особистий досвід дотримання суспільних норм, формується готовність до моральної поведінки.

2. Спираючись на когнітивно-еволюційний підхід, виділено критерії розвитку моральної свідомості підлітків: морально-інформаційний, морально-аналітичний і морально-ціннісний. Морально-інформаційний критерій характеризує обсяг та глибину засвоєння особистістю моральних уявлень і понять, морально-аналітичний - параметри соціоморального мислення (стратегії та прийоми розв'язання моральних проблем, здатність до децентрації, соціальна перспектива поведінки, тобто соціальний контекст, на який особистість орієнтується у ситуаціях морального вибору), морально-ціннісний - провідні ціннісні орієнтації, якими особистість керується у стосунках з оточуючими людьми.

Означені критерії дали змогу виділити чотири якісно своєрідні рівні

розвитку моральної свідомості підлітків: прагматичний, міжособистісно-орієнтований, суспільно-орієнтований, автономно-ціннісний. Прагматичний рівень характеризується дотриманням особистістю моральних норм лише тоді, коли це сприяє реалізації її безпосередніх інтересів, а також потреб значущих для неї людей. Для міжособистісно-орієнтованого рівня характерною є спрямованість особистості на референтне оточення, а також прагнення до позитивної самооцінки та схвалення значущими людьми. Підлітки з суспільно-орієнтованим рівнем моральної свідомості вважають, що виконувати свої обов'язки і дотримуватися моральних правил потрібно заради підтримання порядку в суспільстві. Підлітки з автономно-ціннісним рівнем моральної свідомості орієнтуються на внутрішні етичні принципи, які ґрунтуються на універсальних моральних цінностях: справедливість, рівність людей і повага до людської гідності.

3. Результати проведеного дослідження засвідчили, що значний виховний потенціал щодо розвитку моральної свідомості учнів підліткового віку має когнітивно-еволюційний підхід, у контексті якого моральне становлення особистості розглядається як процес послідовної зміни інваріантних стадій соціоморального мислення. Можливості ефективного застосування цього підходу у формуванні моральної свідомості підлітків зумовлюються тим, що він: ґрунтується на діалогічній, суб'єкт-суб'єктній стратегії виховної взаємодії, що забезпечує свободу морального самовизначення учнів; відповідає віковим особливостям особистісного розвитку учнів основної школи; сприяє формуванню важливих особистісних якостей підлітків (рефлексії, емпатії, здатності до осмислення моральних ситуацій з позицій іншої людини, критичного мислення); забезпечує розвиток соціоморального мислення і формування продуктивних стратегій розв'язання морально-етичних проблем.

4. З'ясовано, що формування моральної свідомості підлітків характеризується низкою особливостей, зумовлених віковими та соціокультурними умовами їх розвитку: активізація розвитку самосвідомості; перебудова змісту та співвідношення основних мотиваційно-ціннісних

орієнтацій; розширення кругозору і поява теоретичних інтересів; посилення критичності у сприйнятті моральних норм; зростання довільного рівня моральної саморегуляції. Встановлено, що стихійна соціалізація призводить до відставання багатьох підлітків у формуванні моральної свідомості: для 34% з них властивий прагматичний рівень моральної свідомості, для 44% - міжособистісно-орієнтований, для 15% - суспільно-орієнтований, лише для 7% - автономно-ціннісний. Крім того, для багатьох підлітків характерні неадекватні переконання у сфері моральної регуляції поведінки: егоцентричне мислення (16%), песимістична оцінка моральності інших людей (12%), перекладення відповідальності за власні вчинки на інших (12%), мінімізація негативних наслідків або романтизація асоціальних вчинків (8%).

5. Визначено, що ефективний розвиток моральної свідомості учнів основної школи забезпечується за таких педагогічних умов: залучення підлітків до обговорення морально-етичних дилем, які безпосередньо стосуються їх життєвого досвіду; використання групових форм взаємодії, що забезпечують систематичну демонстрацію підліткам моральних суджень, які перевищують актуальний рівень розвитку їх моральної свідомості; застосування корекційних прийомів, які загострюють пізнавальний конфлікт між незрілими моральними переконаннями підлітків і спонукають їх до осмислення ситуацій соціальної взаємодії з позиції іншої людини; дотримання педагогом діалогічного стилю взаємодії з підлітками у процесі обговорення моральних дилем.

6. Аналіз результатів формуючого експерименту засвідчив, що реалізація обґрунтованих педагогічних умов суттєво стимулює розвиток моральної свідомості підлітків, сприяє їх переходу на вищий рівень моральної зрілості. В експериментальному класі, на відміну від контрольного, на статистично значущому рівні зменшилась кількість підлітків з прагматичним рівнем моральної свідомості (з 25,8% до 7,6%), водночас зросла кількість учнів з суспільно-орієнтованим (з 18,2% до 30,3%) і автономно-ціннісним (з 7,6% до 18,2%) рівнями моральної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова, О.В., Галузяк, В.М. (2014). Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя (монографія). Вінниця : ТОВ: «Нілан ЛТД». 416 с.
2. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. / А.М. Алексюк - К.: Либідь, 1998. - 560 с.
3. Асаулук І., Каплінський В. Роль і місце навчальної дисципліни «Основи виховної діяльності вчителя фізичної культури» в системі підготовки спеціаліста з фізичного виховання. Фізична культура, спорт та здоров'я нації: зб. наук. праць. Вип.18.Т.1. Вінниця, 2014. С.14 – 21.
4. Бабій І. До визначення сутності поняття «моральне виховання» /І. Бабій // Рідна школа. - 2009. - №11. - С. 38 - 41.
5. Боришевський М. И. Моральні переконання та їх формування у дітей. / М. Й. Боришевський - К.: Знання, 1979. - 48 с.
6. Ващенко І. В. Статусно-ієрархічна система виховних цінностей. Цінності освіти і виховання: наук.-метод. збірник за заг. ред. О. В. Сухомлинської / І. В. Ващенко, Н. В. Петруновська - К., 1997. - с. 31 - 35.
7. Вислови мудрого вчителя: Про моральне виховання // Позакласний час. - 2008. - №8. - С. 30-31.
8. Выготский Л. С. История развития высших психических функций : Собр. соч.: В 6-ти т. Т. 3. / Л. С. Выготский - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.
9. Галузяк В. М. Педагогіка: Навчальний посібник. / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов - Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. - 400 с.
10. Гегель Г. В. Феноменология духа: Собр. соч.: В 14 т./ Г. В. Гегель - М.: Соцэкгиз, 1959.-Т. 4.-440 с.
11. Гербер И. Г. Избранное / И. Г. Гербер- М.: Мысль,1959. - с. 394.
12. Гнаденко Б. В. Воспитание моральных принципов и математика / Б. В. Гнаденко // Математика в школі. - 1984. - №5. - С. 6-10.
13. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко - К.: Либідь,1997. - 376 с.

14. Гриза Л. Моральний розвиток особистості / Л. Гриза // Педагогічна газета. - 2001. - №6. - С. 7.
15. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: т. 1-4. / В. И. Даль - М, 1955- 1956.-Т.1 -504 с.
16. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики / А. Н. Джури́нский - М.: Форум, 1998. -272 с.
17. Зосимовский А. В. Критерии нравственной воспитанности / А. В. Зосимовский// Педагогика. -1992. - №11-12. - С.22-26.
18. Каплінський В. В. Різновиди педагогічних ситуацій та їх використання на заняттях з дисциплін педагогічного циклу / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 6. — Вінниця, 2002. – С. 177-180
19. Каплінський В. В. Використання гальмівних прийомів виховного впливу у процесі розв’язання педагогічних ситуацій / В. В. Каплінський // Наукові записки. ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 9. — Вінниця, 2004. – С. 104-109
20. Каплінський В. В. Реалізація виховного потенціалу змісту педагогічних дисциплін / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 10. – Вінниця, 2004. – С. 131-135
21. Каплінський В. В. Натяк як прийом підсилення методів виховання / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. – Вип. 16. — Вінниця, 2005. – С. 146-151
22. Каплінський В. В. Використання художніх фільмів у процесі вивчення педагогіки (з досвіду роботи) / В. В. Каплінський // Сучасні вимоги до виховної діяльності вчителя початкових класів: матеріали III регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2006. – С. 35-42
23. Каплінський В. В. Бар’єри самовиховання / В. В. Каплінський, О. Андрух // Фізична культура, спорт та фізична реабілітація в сучасному суспільстві: зб. наукових праць. – Вінниця, 2009. – С. 61-65

24. Каплінський В. В. Післядія як показник ефективності навчально-виховного процесу / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 28. — Вінниця, 2009. — С. 99-108
25. Каплінський В. В. Навчально-методичні матеріали до державного кваліфікаційного екзамену (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст»). — В. В. Каплінський. — Вінниця, 2010. — 70с.
26. Каплінський В. В. Конкурс педагогічної майстерності як засіб професійної підготовки майбутніх учителів / В. В. Каплінський, Т. М. Кошолоп // Наукові записки. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 36. — Вінниця, 2012. — С. 191-198
27. Каплінський В. В. Складові авторитету вчителя фізичної культури / В. В. Каплінський В. В., Асаулюк І. О. // Фізичне виховання та спорт у контексті державної програми розвитку фізичної культури в Україні: досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. праць.— Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. — С. 108-110
28. Кондратенко В. Т. Девиантное поведение подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты / В. Т. Кондратенко - Минск, 1988. - 207 с.
29. Коць Т. Г. Можливості математики у вихованні духовності учнів / Т. Г. Коць // Математика. - 2004 - №34 - С. 1-3.
30. Кудрявцева В. Н. Механизм преступного поведения / В. Н. Кудрявцева - М.: Наука, 1981.-376 с.
31. Кудрявцева В. Н. Социальные отклонения / В. Н. Кудрявцева- М., 1989. - 322 с.
32. Кулагіна Л. Моральний вибір підлітка / Л. Кулагіна // Шкільний світ. - 2011. - №6. - с. 5 - 6.
33. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев- М.: Смысл, 1999. - 487 с.
34. Макаренко А. С. Собр. соч.: В 7 т. - Т. 7 / А. С. Макаренко - М., 1957-1958. -

512с.

35. Марьенко И. С. Нравственное становление личности школьника / И. С. Марьенко - М.: Педагогика, 1985. - 102 с.
36. Нарчинська Н. В. Подорож у світ добра і краси: Моральне виховання - основа загальнолюдських цінностей / Н. В. Нарчинська // Розкажіть онуку. - 2008. - №8.- С. 136-139.
37. Пауэр Ф. К. Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию / Ф. К. Пауэр, Э. Хиггинс, Л. Колберг // Психол. журнал. -1992. - №3. - С. 175-182.
38. Плахотник В. Русійні сили виховання в математиці / В. Плахотник // Математика в школі. - 2004. - №5. - С. 4-8.
39. Ратинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход. Личность преступника как объект психологического исследования / А. Р. Ратинов - М., 1979. - с. 3 - 33.
40. Сіднев Л. М. В.О. Сухомлинський про формування моральної зрілості особистості / Л. М. Сіднев // Рад. шк. -1988. - №9. -С. 76-79.
41. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук - К.: Просвіта, 2001. - 416 с.
42. Стельмахович М. Г. Виховні цінності традиційної української родини. Цінності освіти і виховання: наук.-метод, збірник за заг. ред. О. В. Сухомлинської та ін./ М. Г. Стельмахович- К.,1997. - с. 129-132.
43. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський - К.: Радянська школа, 1966. -232 с.
44. Титаренко Т. Емпатійне підґрунтя побудови моральнісного простору // Соціально-психологіческая природа емпатии / Т. Титаренко - Одеса, 1996. - С. 22-36.
45. Уледов А. К. Формирование нравственной личности / А. К. Уледов // Мораль развитого социализма. - М., 1976. - 254 с.
46. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори у 2-х т. / К. Д. Ушинський- К.:

Рад. школа, 1983. - Т. 1. -488 с.

47. Ушинський К. Д. Твори: В 6-ти т. - Т.4: Людина ж предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський- К.: Рад. школа, 1954. -518с.

48. Хамська Н.Б. Особливості використання притч у моральному вихованні підлітків. / Н.Б. Хамська. наук.зб. Вип. 38. 2012, – С. 109-115.

49. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников / И.Ф. Харламов- М.: Просвещение, 1983. - 158 с.

50. Шилова М. И. Изучение воспитанности школьников / М. И. Шилова- М., 1982.- 212 с.

51. Шилова М. И. Мониторинг процесса воспитания школьников / М. И. Шилова // Педагогика. - 2001. - №5. - С. 40-45.

52. KAPLINSKY, V.: *Metodyka vykladannia u vyshchii shkoli*. Vinnytsia : TOV Niland LTD, 2015.

53. Lazarenko N. I., Kaplinski V. V. Higher Education in Ukraine: Ensuring the Quality of Education. International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences. Kielce, 2016. P. 98 – 101.

54. Kaplinsky V. V. Theoretical bases of formation of communicative abilities by means of problem pedagogical situations / V. V. Kaplinsky // Science, Technology and Higher Education: Materials of the II international research and practice conference Vol. II. – April 17th, 2013. – P . 518-521.